

„у најбољем
интересу детета“

Pokrajinski zavod
za socijalnu zaštitu

POJMOVNIK KULTURNO KOMPETENTNE PRAKSE

Пројекат
финансира
Европска
унија

Република Србија
МИНИСТАРСТВО
ПРАВДЕ

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ЗА
РАД, ЗАПОШЉАВАЊЕ,
БОРЧКА И СОЦИЈАЛНА
ПИТАЊА

unicef

POJMOVNIK KULTURNO KOMPETENTNE PRAKSE

**Nevenka Žegarac
Aleksej Kišjuhas
Ivana Koprivica**

Autori:

- Prof dr Nevenka Žegarac, redovan profesor na Fakultetu Političkih Nauka u Beogradu, odsek za socijalni rad
- Doc. dr Aleksej Kišjuhas, odsek za sociologiju, Filozofski Fakultet u Novom Sadu
- Ivana Koprivica, master psihološkinja, direktorka Centra za porodični smeštaj i usvojenje Novi Sad

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

341.231.14-053.2(497.11)

ŽEGARAC, Nevenka

Pojmovnik kulturno-kompetentne prakse
/ [Nevenka Žegarac, Aleksej Kišjuhas, Ivana
Koprivica]. - Novi Sad : Pokrajinski zavod za
socijalnu zaštitu, 2016 (Užice : Grafičar). - 62 str.
; 24 cm

Tiraž 500. - Bibliografija.

ISBN 978-86-89563-08-5

1. Kišjuhas, Aleksej 2. Koprivica, Ivana
a) Socijalna zaštita - Prava deteta - Srbija
COBISS.SR-ID 310902535

Izdavač
POKRAJINSKI ZAVOD ZA SOCIJALNU ZAŠTITU
Bulevar Mihajla Pupina 25, Novi Sad
www.pzsz.gov.rs

Koordinatorke projekta:
Tatijana Grnčarski, diplomirana socijalna radnica
Maja Dumnić, diplomirana psihološkinja

Za izdavača:
Tatijana Grnčarski
v.d. direktora PZSZ

Lektura i korektura:
Dragan Popović

Tehnički urednik
Radomir Bogdanović

Štampa
Grafičar

Tiraž
500

Novi Sad, 2016

ISBN 978-86-89563-08-5

Svako umnožavanje, kopiranje, preštampavanje ili smeštanje na bilo kakav medij podleže prethodnom odobrenju od strane izdavača.

Publikacija POJMOVNIK KULTURNO KOMPETENTNE PRAKSE je pripremljena i odštampana u okviru projekta: „Razvoj srodničkog hraniteljstva, podeljene brige za decu sa smetnjama u razvoju i kulturno kompetentne prakse u socijalnom radu“ koji Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu realizuje u okviru šireg projekta „Unapređenje prava deteta kroz jačanje sistema pravosuđa i socijalne zaštite u Srbiji“ koji finansira Evropska unija, a sprovodi UNICEF u partnerstvu sa Ministarstvom pravde i Ministarstvom za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Sadržaj i stavovi izneti u ovoj publikaciji ne izražavaju nužno stavove UNICEF-a, Evropske unije, Ministarstva pravde ili Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

Пројекат
финансира
Европска
унија

Република Србија
МИНИСТАРСТВО
ПРАВДЕ

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ЗА
РАД, ЗАПОШЉАВАЊЕ,
БОРАЧКА И СОЦИЈАЛНА
ПИТАЊА

SADRŽAJ

Uvod	6
Pojam kulture	7
KULTURA.....	7
Šta su sve različitosti?	9
DIVERZITET i KULTURNE RAZLIKE	9
ETNICITET	10
RASA	11
KULTURNI IDENTITET.....	12
KULTURNI RELATIVIZAM	12
MANJINSKE GRUPE	13
POL i ROD	13
POTKULTURA.....	14
KONTRAKULTURA	15
Kako se ljudi odnose prema različitostima?	15
AKULTURACIJA	15
ASIMIILACIJA	16
DISKRIMINACIJA.....	17
ETNOCENTRIZAM	18
HETEROSEKSIZAM I HOMOFBIJA	18
KOLONIJALIZAM.....	19
KSENOFOBIJA	19
KULTURNI IMPERIJALIZAM	20
KULTURNO SLEPILO	20
ETIKETIRANJE.....	21
MARGINALIZACIJA ili SOCIJALNO ISKLJUČIVANJE	21
NACIONALIZAM	22
POTČINJAVANJE.....	22
RASIZAM	23
SEKSIZAM i MIZOGINIJA	24
STEREOTIPI i PREDRASUDE	24
STIGMATIZACIJA.....	25

Kako nastaje promena?	25
DRUŠTVENA INTEGRACIJA	25
DRUŠTVENA INKLUZIJA	26
DRUŠTVENA KOHEZIJA	26
INTERKULTURALIZAM i MULTIKULTURALIZAM	27
JEDNAKE MOGUĆNOSTI	28
KROSKULTURNI PRISTUP i KROSKULTURNA KOMUNIKACIJA	28
KULTURNA DIFUZIJA	29
KULTURNA IMERZIJA (STAPANJE)	29
KULTURNA KOMPETENTNOST	29
KULTURNO KOMPETENTNA PRAKSA U SOCIJALNOM RADU	30
KULTURNO KOMPETENTNA ORGANIZACIJA	31
KULTURNA SENZITIVNOST	32
KULTURNA SVESNOST	32
KULTURNE UNIVERZALIJE	33
KULTURNI KAPITAL	33
MULTIKULTURALIZAM	34
MULTIKULTURNA PRAKSA SOCIJALNOG RADA	34
VREDNOSTI	35
 Literatura	 36

Uvod

„Pojmovnik kulturno kompetentne prakse“ sačinjen je tokom rada na „Vodiču za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti“ i predstavlja njegov sastavni deo.

„Vodič za kulturno kompetentnu praksu“ i „Pojmovnik kulturno kompetentne prakse“ nastali su u okviru projekta „Razvoj srodničkog hraniteljstva, podeljene brige za decu sa smetnjama u razvoju i kulturno kompetentne prakse u socijalnom radu“, koji realizuje Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu u partnerstvu sa UNICEF-om.

Projekat koji realizuje Pokrajinski zavod deo je šireg projekta IPA 2013 „Unapređenje prava deteta kroz jačanje sistema pravosuđa i sistema socijalne zaštite u Srbiji“ a koji u partnerstvu realizuju UNICEF, Ministarstvo pravde i Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja uz finansijsku podršku Evropske unije.

Ovaj „Pojmovnik“, kao i „Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti“ namenjen je svim stručnim radnicima u sistemu socijalne zaštite: stručnim radnicima u centrima za socijalni rad, u centrima za porodični smeštaj i usvojenje, ustanovama za smeštaj korisnika i svim drugim pružaocima usluga socijalne zaštite, kao i kreatorima politika, zastupnicima i samim korisnicima.

S obzirom da je u oblasti socijalne zaštite vrlo malo stručne literature i radova koji se bave kulturno kompetentnom praksom, i da je ova oblast rada nedovoljno poznata stručnim radnicima u sistemu socijalne zaštite, smatramo da je od izuzetne važnosti ponuditi im jedan sveobuhvatan rečnik koji osvetljava pitanja kulture u socijalnoj zaštiti.

Koordinatorke na projektu

Pojam kulture

KULTURA

Kultura u najopštijem smislu predstavlja način na koji ljudi stupaju u kontakt sa drugim ljudima i sa svetom oko sebe. Ona je kumulativni rezultat iskustva, vrednosti, uverenja, stavova, značenja, znanja, socijalnih organizacija, procedura, uloga, prostornih odnosa, koncepta univerzuma, materijalnih objekata, koji su tokom generacija obezbeđeni ili stečeni kroz individualne ili grupne napore i interakcije. Osposobljava ljude da zajedno žive u društvu u okviru zadatog geografskog okruženja, u datoj državi koja se nalazi na određenom stupnju tehničkog razvoja, u određenom vremenskom periodu. Kultura predstavlja skup znanja, vrednosti, ponašanja i izražavanja koji je zajednički za određenu grupu ljudi. Ti ljudi se zatim međusobno identifikuju kao pripadnici jedne kulture – ili ih kao takve identifikuju drugi.

Karakteristike koje najčešće odlikuju pripadnike iste kulture su zajedničko poreklo, jezik, tradicija, etnicitet, vera, ali i karakteristike koje se odnose na dimenzije zajedničke istorije i geografije, pola i roda, socioekonomskog statusa, telesnih karakteristika ili invaliditeta, seksualne orijentacije, zanimanja ili profesije itd. Neki ljudi se (be) smatraju pripadnicima iste kulture upravo zato što imaju isti ekonomski status („kultura siromaštva“), profesionalni angažman („akademska kultura“) ili seksualnu orijentaciju („gej kultura“). Tipične zablude u vezi sa pojmom kulture odnose se na izjednačavanje, odnosno mešanje kulture sa „visokom kulturom“ ili „umetnošću“ (npr. sadržaji iz „kulture“ u medijima obično podrazumevaju izveštaje sa umetničkih manifestacija), kao i na mešanje kulture sa „pristojnim“ ili „lepim“ ponašanjem (gde se nepristojne individue nazivaju „nekulturnim“).

Kultura je način ponašanja i način života određene grupe ljudi u određenom društvu. Ona se ogleda u znanjima i verovanjima, u moralu i normama, u mitovima, književnosti i umetnosti, kao i u običajima, navikama i pogledima na svet, a koji postoje u određenoj sredini i u određeno vreme. Ona je „način na koji se rade stvari“, a koji smo najčešće stekli vaspitanjem i životom u nekom društvu, i to u pogledu:

- lične identifikacije (rasa, etnicitet, pol, uzrast, klasa, državljanstvo, religija, seksualna orijentacija),
- načina mišljenja (ideje, misli, predrasude),
- načina ponašanja (obrasci ponašanja, načini snalaženja, običaji, rituali, tradicije)
- načina izražavanja (umetnost, muzika, ples, književnost i komunikacija),
- načina života (porodične uloge, socijalni i ekonomski status, obrazovanje, privređivanje, zaposlenost),
- načina interakcija (unutar porodice, u široj porodici, susedstvu, lokalnoj zajednici, u društvenim organizacijama i institucijama).

Kulturu čine standardi (najčešće implicitni) i pravila (najčešće nepisana) koji usmeravaju ponašanje. Na „površini“ kulture obično se nalaze njeni vidljivi izrazi – materijalni kulturni proizvodi, rituali i običaji, odnosno jezik, mitovi, književna dela, muzika, ples, praznici, narodne nošnje itd., dok se nešto „dublje“ nalaze verovanja, norme, stavovi. Na „dubljem“ nivou kulture obično su načini, stilovi i pravila komunikacije (facijalne ekspresije, kontakt očima, lični prostor, dodirivanje, govor tela, ton glasa itd.), ideje o prijateljstvu, skromnosti, čistoći, lepoti, moralnosti, prikladnosti itd., koncepti vremena, prostora, (ne)pravde, uloga u vezi sa polom, godinama, prijateljstvom, liderstvom, porodicom, kao i stavovi prema starijima, mladima, pravilima, radu, autoritetu, saradnji, grehu, smrti, braku, religiji, odgajanju dece, donošenju odluka, rešavanju problema i tome slično. Kultura i konkretni kulturni obrasci se usvajaju socijalizacijom, a brojni fundamentalni aspekti kulture su verovatno urođeni i zajednički ljudskom rodu.

Važno je razumeti pet važnih činjenica o kulturi:

- 1) **Svako ima kulturu.** Ona je u suštini identiteta, ponašanja i predstava o tome kakav treba da bude svet. Svi zapravo žive u okviru različitih kulturnih sfera: etničkih, religijskih, jezičkih, klasnih i drugih. Moguće je steći i novu kulturu, usled, na primer, migracija, promene ekonomskog statusa ili sticanjem invaliditeta.
- 2) **Unutar kultura postoje diverziteti.** Pogrešno je pretpostaviti da su svi pripadnici jedne kulture isti. Unutar grupa su moguće veoma različite kulturne norme, uverenja i prakse.
- 3) **Kulture nisu statične.** One se menjaju i razvijaju u susretu sa novim okolnostima, izazovima ili prilikama. Susreti različitih kultura posebno podstiču međusobni razvoj i promene.
- 4) **Kultura nije determinativna.** Različite osobe na različit način uvažavaju kulturne norme i očekivanja. Pogrešno je pretpostaviti da će se pojedinac ponašati na određen način samo na osnovu specifičnog aspekta njegovog kulturnog iskustva i identiteta.
- 5) **Kulturne razlike se usložnjavaju usled razlika u statusu i moći raznih kultura.** Kada neka kulturna grupa poseduje veću moć i bolji status, tada norme te kulture prožimaju sve društvene institucije kao „ispravne“. Kulture koje imaju manje moći i niži status tada se vide kao „druge“, kao neadekvatne ili devijantne.

Šta su sve različitosti?

DIVERZITET I KULTURNE RAZLIKE

Kulturni diverzitet (ili kulturni pluralizam) označava postojanje različitih kulturnih zajednica i grupa u okviru istog društva, odnos-

no društvenu situaciju u kojoj koegzistiraju **kulturne razlike**. Kulturni diverzitet odlikuje društva u kojima postoje kulturne razlike, tj. različiti jezici, običaji, tradicije, a i kulturne razlike u pogledu rodnih uloga, moralnih normi, seksualnog ponašanja itd. Kulturne razlike između različitih kultura se usložnjavaju usled razlika u statusu i moći. Kada jedna kulturna grupa ima veći status ili moć, njene norme prožimaju društvene institucije i nameću stav ili mišljenje da je njen specifičan način „jedini ispravan“. Kulture koje imaju manju društvenu moć ili status tada se vide ko „druge“, „drugačije“, „inferiorne“, „devijantne“ ili „neadekvatne“. Kulturni diverzitet ili pluralizam su suprotstavljeni ideji o kulturnoj uniformnosti i praksama **kulturne asimilacije**. Suštinski, nema društva u istoriji u kojem ne postoji bar određeni stepen kulturnog diverziteta. U svim društvima, od početka pisane istorije do danas, postojali su i postoje ljudi koji pripadaju različitim etnicitetima i veroispovestima, koji govore različitim (maternjim) jezicima, koji imaju različite kulturne obrasce i ponašanja, i sl. Stoga je značajno utvrditi da li se kulturne razlike i kulturni diverzitet nekog društva

- prosto priznaju i prihvataju,
- ohrabruju i „proslavljaju“,
- negiraju i zanemaruju, ili se
- aktivno ograničavaju, guše i sprečavaju.

Ove varijante odnosa prema kulturnom diverzitetu mogu se posmatrati na strukturalnom ili sistemskom nivou (od strane države i javnih politika) ili na individualnom ili interakcijskom nivou (od strane pojedinačnih građana koji pripadaju većinskoj kulturi). Stoga kulturni diverzitet i kulturni pluralizam označavaju postojanje manjih kulturnih grupa u okviru šireg društva, ali i stanje u kojem ove grupe uspešno održavaju svoje specifične kulturne identitete, vrednosti i prakse.

ETNICITET

Etnicitet ili **etnička pripadnost** je oznaka za grupu ljudi čiji se pripadnici međusobno prepoznaju kao pripadnici istog naroda ili etnosa, na osnovu zajedničkog porekla i nasleđa, srodstva, jezika, religije,

kulture, itd. U pitanju je status koji se nasleđuje na osnovu kulturnih kategorija kao što su stvarni ili percipirani zajednički „preci“, odnosno zajednička istorija, država, mitologija i tome slično. Pripadnici jednog etniciteta obično ističu da su oni potomci neke konkretne istorijske populacije, a ponekad tvrde i da imaju neke zajedničke biološke ili genetske karakteristike (što nije utemeljeno u nauci).

Etničku grupu njeni pripadnici (i oni koji su izvan nje) razlikuju prvenstveno na osnovu kulturnih, subjektivno odabranih i društveno konstruisanih karakteristika. Stoga etničke grupe (tvrde da) dele zajedničko poreklo u kontinuitetu vremena ili istorije, uprkos tome što to najčešće ne odgovara stvarnosti. Etnicitet ili etničku pripadnost ne treba mešati sa „**nacijom**“, jer se nacija odnosi na pripadnost modernom političkom entitetu kao što je država. Tako pripadnici npr. francuske, švedske ili američke nacije mogu biti ljudi različitih etniciteta (uključujući migrante iz raznih perioda koji su dobili državljanstvo npr. Francuske, Švedske ili Sjedinjenih Država).

RASA

Rasa je biološki konstrukt u kome se, na osnovu jednog od antropoloških pristupa, ljudi klasifikuju prema fizičkim karakteristikama kao što je boja kože i očiju, oblik glave i crte lica. Termin koji se koristi za podelu ljudi prema osobinama koje su (navodno) nasledne i dovoljno specifične da te ljude okarakterišu kao različite „tipove“, tj. odnosi se na grupe ljudi sa vidljivo prepoznatljivim karakteristikama, kao što je boja kože. Mada od svih ljudskih gena samo nekoliko njih utiče na boju kože, oblik usana, nosa i kosu, **rasisti**, odnosno osobe koje karakteristike koje se vezuju za određene rase koriste kao osnovu za diskriminaciju, koreliraju ove očigledne razlike sa razlikama u urođenim i nasleđenim mentalnim karakteristikama. U pitanju je i zbunjujući termin koji se često koristi u četiri sasvim različita značenja, kao

- sinonim za biološku vrstu („ljudska rasa“),
- sinonim za biološku podvrstu („bela rasa“),
- sinonim za naciju ili etničku grupu („nemačka rasa“),

-
- termin za grupu za koju se smatra da je biološka podvrsta u nekom društvu
 - („jevrejska rasa“ u nacističkoj Nemačkoj).

Sva značenja osim prvog (koje je metaforično) su problematična ili sporna u naučnom smislu.

KULTURNI IDENTITET

Kulturni identitet označava intimno i snažno osećanje pripadnosti nekoj kulturnoj grupi, tj. osećaj bliske identifikacije i društvene kohezije sa tom grupom. U pitanju su svest, znanje i osećanje osobe o tome da je član neke polne, odnosno rodne, generacijske, jezičke, rasne, etničke, verske, lokalne (susedske), seksualne ili druge grupacije, što čini značajni deo socijalnog identiteta osobe kao društvenog bića.

Kulturni identitet osobe odgovara na fundamentalna pitanja „Ko sam ja?“, „Šta sam ja?“ sa tvrdnjom „Ovo sam pravi/a ja“. Mada se kulturni identitet neretko uzima zdravo za gotovo, u pitanju je karakteristika i pojedinaca i društvenih i kulturnih grupa kojima oni pripadaju. Uprkos zanemarivanju, kultura je izuzetno značajan ili čak osnovni „rezervoar“ za pružanje odgovora na pitanja identiteta osobe u društvenom smislu. Snažan kulturni identitet može predstavljati prepreku za kooperaciju ili integraciju sa pripadnicima drugih kultura, za učenje o drugim kulturama i za kulturnu kompetentnost.

KULTURNI RELATIVIZAM

Kulturni relativizam je stanovište prema kojem se verovanja i ponašanje nekog pojedinca ili grupe moraju razumeti i tumačiti samo u okvirima kulture tog pojedinca ili grupe, a ne drugih kultura. U pitanju je i stav da su sve kulture (i njihova verovanja, prakse, vrednosti itd.) međusobno ravnopravne ili jednako legitimne i vredne, tj. da se druge kulture ne smeju posmatrati ili analizirati sa pozicija sopstvene (obično zapadne ili evropske) kulture. Sa stanovišta kulturnog relativizma, običaje poput „kišnog plesa“, „krvne osvete“ ili

„kupovine mlade“ treba tumačiti iz pozicija druge kulture o tome šta izaziva kišu, kako se rešavaju konflikti ili kakvi treba da budu bračni odnosi. Stoga su predstave o „dobrom“ i „lošem“, „normalnom“ i „nenormalnom“ relativne i povezane sa običajima i društvenim kontekstom specifične kulture, i ne mogu se posmatrati ili procenjivati iz sopstvene (kulturalne) perspektive. Ovo je danas i dominantna perspektiva ili princip kada je reč o posmatranju (drugih) kultura u društvenim naukama. Kulturni relativizam ne treba da se pretvori u nihilizam i slepilo za potencijalno ili stvarno štetne kulturne prakse (npr. praksa genitalne mutilacije). Vrednosti kulturnog relativizma predstavljaju osnovu na kojoj počivaju koncepti **multikulturalizma, kulturne svesnosti i kulturne kompetentnosti**.

MANJINSKE GRUPE

Termin **manjinske grupe** označava različite „osetljive“, „ugrožene“ ili „marginalizovane“ grupe stanovništva koje predstavljaju kulturnu manjinu u nekom društvu, odnosno grupu koja je često, mada ne uvek, u manjini u odnosu na ostatak populacije. **Marginalizovane grupe** kao termin ukazuju na činjenicu da su kulturne manjine skrajnute na društvenu marginu, a neretko se nazivaju i „osetljivim“ ili „ranjivim“, pošto su podložn(ij)e nejednakom tretmanu od strane dominantne kulture, jer imaju ograničenu moć da koriste društvena dobra i sl. Istovremeno, ove grupe su neretko izložene društvenoj, političkoj i kulturnoj diskriminaciji. Ne postoji univerzalno pravilo po kojem neke grupe „postaju“ manjinske – ista populacija može biti manjinska ili ugrožena u jednom, a većinska ili dominantna u drugom društvenom kontekstu. Najčešće su u pitanju etničke, rasne, verske i seksualne manjine. O ženama se takođe može govoriti kao o marginalizovanoj društvenoj grupi u velikom broju društava, iako brojčano ne predstavljaju manjinu u populaciji. .

POL i ROD

Razlikovanje **pola** i **roda** je ideja prema kojoj koncept pola predstavlja biološki sistem reproduktivne anatomije (genitalija) individue, dok koncept roda označava društveni ili životni stil individue

koji je u vezi sa polom i koji se najčešće uči u okviru neke kulture. **Pol** se odnosi na biološke, anatomske ili fiziološke razlike među ljudima, a rod odnosi na razlike koje su društvene ili kulturne. **Rod** odgovara na pitanje šta znači biti muškarac ili žena u nekom društvu i kulturi. Ovo je izuzetno složeno pitanje, jer mnoga naučna istraživanja ukazuju na to da polne razlike među individuama utiču na njihovo ponašanje, samim tim i na određene karakteristike roda. Brojni feministički autori ističu da rod nije nužno u vezi sa polom. O modernoj upotrebi (od druge polovine 20. veka) koncept roda se koristi kao korektnija oznaka za pol nekog ljudskog bića, odnosno, to je koncept koji implicitno naglašava društvene i kulturne, a ne samo biološke razlike među polovima. Rod dakle označava društvenu konstrukciju polnih razlika, koje se izražavaju preko koncepta muževnosti i ženstvenosti (maskulnosti i femininosti). Rodne razlike, koje su konstruisane na tradicionalan način, predstavljaju sastavni deo kulture dominacije, koja se zasniva na asimetriji moći. Maskulnost je konstruisana kao moćna, agresivna, kontrolišuća, a femininost kao inferiorna, slaba, potčinjena, kao ona koja služi drugima ili (pozitivnije) kao brižna i negujuća.

Koncept **rodnog identiteta** označava lični osećaj ili subjektivno iskustvo sopstvenog roda, odnosno unutrašnji osećaj bivanja muškarcem, ženom ili transrodnom osobom. Sve kulture poseduju određene skupove rodnih kategorija koje služe kao osnova formiranja rodnog kao dela društvenog identiteta. Rodni identitet počinje da se formira oko treće godine života, iako postoje brojne debate u vezi s tim šta ga sve sačinjava i koji je uticaj kulture, a koji biologije, kada je reč i o rodu, i o polu.

POTKULTURA

Potkultura (ili subkultura) označava kulturu pojedinaca i grupa, koja se nalazi unutar većinske ili dominantne kulture. Potkultura se razlikuje od većinske kulture kojoj pripada, ali istovremeno zadržava neke njene osnovne karakteristike. Ovo je tipično za kulturu mladih osoba, tj. za omladinske potkulture, čije su vrednosti, ponašanja, kulturni obrasci itd. drugačiji od dominantne kulture (odraslih oso-

ba), ali ipak zadržavaju neke njene odlike. Mnogi teoretičari danas odbacuju termin „potkultura“ i radije govore o „**ko-kulturi**“, aludirajući da u pitanju nije kultura koja je „ispod“ većinske kulture ili koja joj je inferiorna, već da je ravnopravna.

KONTRAKULTURA

Kontrakultura označava kulture ili potkulture koje su implicitno ili eksplicitno suprotstavljene dominantnoj kulturi u nekom društvu. Kontrakultura obično izražava neke želje ili aspiracije određenih društvenih grupa u konkretnom istorijskom ili sociopolitičkom kontekstu, nakon čega mogu da doprinesu kulturnim promenama. Na primer, moguće je govoriti o romantizmu kao o svojevrsnoj kontrakulturi u evropskoj istoriji. Tipični primer novije kontrakture je bila hipi kontrakultura 1960-ih i 1970-ih godina, koja je zagovarala vrednosti pacifizma, seksualnih sloboda, upotrebu ilegalnih narkotika itd., suprotstavljajući se dominantnoj kulturi rata i konzervativnog (seksualnog) morala.

Kako se ljudi odnose prema različitostima?

AKULTURACIJA

Akulturaciona je proces približavanja ili stupanja u kontakt međusobno odvojenih ili razdvojenih kultura. To nije proces puke apsorpcije ili **asimilacije**, već proces složene kulturne interakcije, adaptacije ili prilagođavanja, i uzajamnog „pozajmljivanja“ različitih kulturnih sadržaja ljudi iz dvaju ili više kultura. Obično je rezultat svesne odluke od strane pojedinca ili grupe koja pristupa nekoj drugoj i kulturno različitoj individui ili grupi. Proces akulturacione često prati i određeni stepen prinude, posebno ako su u kontaktu većinska i manjinska kultura. Rasne i etničke manjine, kao i migrantske populacije, često osećaju direktni ili indirektni pritisak koji ih vodi u pravcu akultura-

cije, odnosno prilagođavanja normama većinske ili dominantne kulture. Akulturacija je složen proces koji može biti praćen inkluzijom, ali i ekskluzijom drugih i drugačijih. Na individualnom nivou, pred izazovima akulturacije pojedinci mogu da

- prihvate dominantnu kulturu i napuste sopstvenu ili izvornu kulturu,
- odbijaju dominantnu kulturu i očuvaju sopstvenu ili izvornu kulturu i
- adaptiraju se na dominantnu kulturu, ali nastoje da zadrže elemente sopstvene ili izvorne kulture.

U pitanju su kulturne i psihološke promene koje su rezultat kontakta između kultura, vidljive u oblastima kao što su jezik, običaji, odevanje, rodne uloge, hrana itd. Akulturaciju ne treba mešati sa **enkulturacijom**, procesom putem koga osoba uči zahteve kulture kojom je okružena, stiče vrednosti i ponaša se na način koji se smatra prikladnim ili neophodnim za tu kulturu (uspešna enkulturacija obuhvata usvajanje jezika, vrednosti, normi, rituala itd. kulture u kojoj je pojedinac rođen). Putem akulturacije, ljudi najčešće zadržavaju određene aspekte sopstvene izvorne kulture, a istovremeno uče o dominantnom ili većinskom jeziku, vrednostima i praksama. Dok su procesi **asimilacije** najčešće razmatrani putem metafore o „loncu za stapanje (ili pretapanje)“ (*melting pot*), prakse akulturacije se upoređuju sa metaforom „činije za salatu“ – u kojoj aspekti različitih kultura koegzistiraju i međusobno se razlikuju u ipak jedinstvenoj celini.

ASIMILACIJA

Asimilacija je proces utapanja manjinskih grupa u većinsku kulturu, odnosno proces koji označava gubitak određenog kulturnog identiteta usled prisustva druge kulture. U postupku asimilacije, pojedinci ili grupe prihvataju tuđu (većinsku) kulturu kao sopstvenu, njen jezik, običaje, društvene norme, oblačenje, hranu itd. Na primer, mnoge populacije su tokom vladavine i širenja Rimskog carstva prihvatile latinski jezik, rimske običaje i norme, rimsku umetnost i arhitekturu itd. Tako su i mnogi italijanski, nemački, poljski, jevrejs-

ki itd. imigranti u Sjedinjenim Državama krajem 19. i početkom 20. veka prihvatili engleski jezik i američku kulturu. Slično tome, mnogi pripadnici romske populacije, u strahu od diskriminacije, nastoje da se asimiluju u većinsku kulturu u kojoj žive (srpsku, mađarsku, rumunsku, italijansku itd.), usvajajući njen jezik, običaje, identitet i obrasce ponašanja. Proces asimilacije može biti spor i postepen, a može se desiti i naglo ili brzo, kao npr. u slučaju izbeglica ili migranata koji snažno nastoje da ostanu u državi u koju su došli i samim tim se brzo asimiluju u većinsku kulturu. Asimilacija može biti spontana i dobrovoljna, a može biti i obavezujuća ili prinudna (npr. kada se za sticanje državljanstva kao uslov postavlja učenje većinskog jezika). Sve do 1960-ih godina, asimilacija je u društvenim naukama smatrana za poželjni ideal i bila je dominantna ideja o tome kako manjinske grupe „treba“ da se ponašaju u okvirima većinske kulture, a sve to zarad društvene stabilnosti, kohezije i harmonije. Ta zamisao je danas odbačena u društvenim naukama, ali i dalje opstaje ili istrajava među mnogim građanima, ali i profesionalcima.

DISKRIMINACIJA

Diskriminacija je proces stvaranja pozitivnih ili negativnih razlika između ljudi i stvari. Ukoliko je osoba tretirana nepravedno i na svoju štetu zato što ima određene osobine ili pripada određenoj grupi ljudi ili kulturi, u pitanju je **negativna diskriminacija**. Diskriminacija stvara nejednakost i podređenost kada se određenim pojedincima ili grupama oduzimaju politička, obrazovna, društvena, ekonomska i kulturna prava

Diskriminacija nepravedno opterećuje ili oduzima mogućnosti pojedincima ili grupama na osnovu godina, porekla, rase, nacije i etničkog porekla, porodičnog i bračnog statusa ili pak karakteristika kao što su fizički ili mentalni invaliditet, politička uverenja, pol, religija, seksualna orijentacija. Diskriminacija ima mnogo oblika i ne mora uvek biti uočljiva ili jasna. Direktna diskriminacija je kažnjiva zakonom. Indirektna diskriminacija je veoma rasprostranjena, ali je ljudi često nisu ni svesni.

ETNOCENTRIZAM

Etnocentrizam je praksa u kojoj se druga kultura i drugi etniciteti procenjuju ili percipiraju iz ugla sopstvene kulture ili etniciteta, a posebno sopstvenog jezika, običaja, religije, ponašanja, i sl. Ljudi rođeni u okviru određenog etniciteta i kulture neretko vremenom razvijaju pogled na svet koji sopstveni etnicitet i kulturu smatraju za standard, normu ili pravilo, kao nešto što je „prikladno“ ili „normalno“. Pojam označava stav pojedinaca i grupa prema kojem su oni i njima slični „centar“ svega ili „merilo“ za sve ostale pojedince, grupe, zajednice ili kulture. Etnocentrični pojedinci koriste sopstvenu kulturu za procenu drugih kultura tako što sopstvenu kulturu smatraju najboljom i najvrednijom. Etnocentrizam obično podrazumeva i težnju da se druge kulture menjaju, asimiluju ili modifikuju u skladu sa sopstvenom, većinskom ili dominantnom kulturom. Suprotnost etnocentrizmu su prakse i vrednosti **kulturnog relativizma**.

Tipična verzija etnocentrizma je **evropocentrizam**, prema kojem se evropske kulture posmatraju kao merilo ili standard za rasuđivanje o drugim kulturama. Najzad, **etnička diskriminacija** označava nepravedan tretman osoba, koji je zasnovan na njihovom etnicitetu ili etničkom poreklu, na stavu ili mišljenju da konkretan etnicitet sa sobom nosi inferiornost ili superiornost (kao što su, na primer, stavovi tipa „Srbi su nebeski narod“ ili „nadmoćna arijevska rasa“ itd.)

HETEROSEKSIZAM I HOMOFBIJA

Heteroseksizam je sistem stavova, predrasuda, pristrasnosti i diskriminacije u korist heteroseksualnih odnosa i osoba. Njime se označavaju ideje da su heteroseksualni odnosi i ponašanje jedini normalni, zdravi ili moralni („prirodni“), te da su superiorniji od homoseksualnih ili biseksualnih odnosa i ponašanja. Zasniva se na verovanju da su osobe sa seksualnim orijentacijama koja je drugačija od heteroseksualne devijantne, abnormalne i inferiorne u odnosu na heteroseksualce, usled čega ovaj sistem stavova podseća na rasizam.

Na temelju heteroseksizma obično izrasta **homofobija**, kao strah, prezir ili mržnja orijentisana prema homoseksualcima, i kao izraz snažnih negativnih osećanja prema homoseksualnosti i homoseksualcima. Homofobija je najčešće zasnovana na **stereotipima** i **pre-drasudama**, kao i na iracionalnom strahu, a nekada je u vezi i sa religijskim i političkim uverenjima. Homofobija može da odvede u **diskriminaciju** i nasilje prema neheteroseksualnim pojedincima, a moguće je govoriti i o strukturalnoj ili institucionalizovanoj homofobiji koja podseća na strukturalni ili **institucionalni rasizam**.

KOLONIJALIZAM

Kolonijalizam u širem smislu označava odnos dominacije jedne kulture i društva nad drugom kulturom i društvom, obično kulturne manjine nad većinom. U užem smislu, kolonijalizam je praksa uspostavljanja, održanja i širenja kolonija na nekoj teritoriji od strane pojedinaca koji dolaze sa druge teritorije (koja se naziva kolonijalnom silom). Kolonijalističkim razdobljem u svetskoj istoriji obično se smatra epoha od otkrića Amerike (1492. godine) do kraja Drugog svetskog rata (1945. godine).

Kolonijalizam treba razlikovati od **kolonizacije**, kao procesa naseljavanja određenog područja. U pitanju je odnos pokoravanja i potčinjavanja u određenoj zajednici, a u kojoj značajne odluke za život donosi kulturna manjina (tipično belih i zapadnih) kolonijalnih gospodara. Osnova kolonijalizma su **rasizam** i **etnocentrizam**, stav da su ljudi drugačije kulture i boje kože prirodno inferiorni, tj. da su „beli” ljudi sa Zapada kulturno i raso superiorni. **Neokolonijalizam** se odnosi na indirektnu političku i društvenu uticaje na zemlje u razvoju putem trgovine, vojske i kulture u savremenom dobu.

KSENOFOBIIJA

Ksenofobija označava mržnju, prezir ili strah od svega što je strano ili neobično, mržnju prema drugima i drugačijima, prema stranim i drugačijim kulturama, pojedincima, grupama i zajednicama. Oni

koji osećaju ksenofobiju najčešće veruju u to da su objekti njihovog straha ili mržnje na neki način „strani“, a samim tim i opasni. Ksenofobija se obično izražava prema strancima, grupama skorašnjih doseljenika i etničkih manjina, ali i prema „stranim“ rečima, pismima, umetničkim delima i drugim kulturnim sadržajima. Ksenofobija je u bliskoj vezi sa **etnocentrizmom**, **rasizmom** i **nacionalizmom**, a često generiše i agresivne i nasilne reakcije.

KULTURNI IMPERIJALIZAM

Kulturni imperijalizam (ili **kulturna hegemonija**) je praksa održavanja nejednakih odnosa među društvima i nejednakih odnosa među kulturama u jednom društvu. U bliskoj je vezi sa **asimilacijom**, iako može da znači i prosto usklađivanje sopstvene kulture sa nekim drugim kulturama (tzv. **kulturna sinhronizacija**). Najčešće je u pitanju gubljenje kulturnog identiteta i kulturnih razlika, obično putem sredstava masovnih komunikacija. Proces se može odnositi na prinudnu akulturaciju ili asimilaciju nekog stanovništva, ali i relativno dobrovoljno prihvatanje strane kulture. Kulturna hegemonija se odnosi i na kulturnu dominaciju vladajuće kulture ili vladajuće klase u određenom kulturno raznovrsnom društvu. Naime, tvrdi se da vladajuća klasa i njena dominantna kultura manipulišu kulturom nekog društva, njegovim verovanjima, idejama, percepcijama, vrednostima i moralom. Samim tim, pogled na svet vladajuće klase postaje dominantni pogled na svet, odnosno kulturna norma ili vladajuća ideologija. Ona po pravilu opravdava društveni, politički i ekonomski *status quo* kao prirodan i neizbežan, odnosno kao poredak koji je koristan za sve, iako zapravo koristi samo vladajućoj klasi. U širem smislu, kulturna hegemonija označava kulturnu dominaciju određene države ili društva (najčešće kolonijalne sile) nad drugim društvima i kulturama.

KULTURNO SLEPILO

Kulturno slepilo označava nesposobnost pojedinaca da shvate ili prihvate način na koji određene situacije vide ili doživljavaju pripadnici drugih i drugačijih kultura, prvenstveno usled preterane

privrženosti sopstvenoj kulturi i pogledima na svet. Može da se odnosi na prakse i uverenja prema kojima kulturne karakteristike (uključujući pol, rod, rasu, etnicitet, klasu, seksualnu orijentaciju, itd.) ne igraju značajnu ulogu u ličnom i društvenom životu, odnosno da su ove razlike (postale) nebitne. Tipični stavovi koji proizilaze iz kulturnog slepila su prividno „progresivni“ stavovi prema kojima su „svi ljudi isti“, prema kojima je „važno jedino ko je kakav čovek“ i tome slično, a koji implicitno negiraju kulturne razlike, Time se zanemaruje i isključuje važna dimenzija ljudskog iskustva, i to prvenstveno na štetu manjinskih grupa i različitosti.

ETIKETIRANJE

Etiketiranje je praksa pripisivanja „etiketa“ ili specifičnih (najčešće negativnih) društvenih reakcija na određenu ličnost, grupu, karakteristiku ili fenomen, a posebno u slučajevima tzv. devijantnog, asocijalnog ili socijalno-patološkog ponašanja. Individue koje su etiketirane kao „kriminalci“, „devijanti“ i sl. time postaju **stigmatizovane, marginalizovane** ili izolovane iz društva, što ih zapravo dodatno navodi na kriminalno ili devijantno ponašanje. Etiketiranje ne proizilazi iz objektivnog ponašanja „devijanata“, već iz moći dominantne grupe da ponašanje koje nije u skladu sa dominantnim vrednostima i načinima ponašanja definiše (etiketira) kao kriminalno ili devijantno.

MARGINALIZACIJA ili SOCIJALNO ISKLJUČIVANJE

Marginalizacija ili **socijalna ekskluzija** (isključivanje ili isključenost) su procesi unutar kojih se pojedincima, grupama ili čitavim zajednicama i kulturama negiraju različita prava, prilike ili društveni resursi. U procesu marginalizacije ili ekskluzije, ljudi se na sistematski način sprečavaju da učestvuju u ravnopravnom funkcionisanju nekog društva ili kulture, uključujući tu i obrazovanje, stanovanje, zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu, politički angažman. Predmet marginalizacije ili ekskluzije najčešće su rasne, etničke, verske ili seksualne manjine, kao i osobe sa invaliditetom, osobe koje su boravile u zatvoru, osobe koje koriste opojne droge itd. Može se govoriti i o sistematskoj marginalizaciji ili ekskluziji žena u različitim društvenim sferama (politika, ekonomija itd.). Tipičan

primer marginalizacije ili ekskluzije u brojnim evropskim zemljama čini odnos prema pripadnicima romske populacije, kojima se na sistematski način neretko uskraćuju ravnopravne prilike za stanovanje, zaposlenje ili zdravstvenu zaštitu.

NACIONALIZAM

Nacionalizam ili **etnonacionalizam** je verovanje, doktrina ili politička ideologija koju karakteriše privrženost ili pojačana identifikacija pojedinca sa sopstvenom državom i/ili nacijom. Kod etnonacionalizma, reč je o privrženosti i identifikaciji sa sopstvenim etnicitetom. Etnonacionalizam odlikuje i uverenje da nacija, definisana u okvirima etničke pripadnosti ili etniciteta, ima pravo da konstituiše državu – nezavisnu i suverenu političku zajednicu. Nacionalizam obično karakteriše i uverenje da interes sopstvene nacije ima prioritet nad interesima drugih nacija.

Nacionalizam je nastao i paralelno sa formiranjem jedinstvenih nacionalnih jezika i mešanjem mnogih lokalnih tradicija, što je rezultiralo u stvaranju većih grupa ljudi relativno iste kulture. Nacionalisti veruju u to da je čovečanstvo prirodno izdvojeno na skup nacija od kojih svaka poseduje specifičan karakter i zaseban kulturni identitet, zanemarujući ostale (generacijske, klasne, rodne, seksualne, kulturne) razlike – iako je ovakav stav proizvod 19. veka i specifičnog „nacionalnog“ društvenog inženjeringa, odnosno **asimilacije** i **akulturacije**. Nacionalisti prvenstveno veruju u naciju kao u prirodnu i organsku zajednicu, pri čemu nacija ili etnicitet zahtevaju veću lojalnost i dublji politički, društveni i kulturni značaj od bilo koje druge društvene grupe ili kolektiviteta.

POTČINJAVANJE

Potčinjavanje označava društvene strukture i odnose koji obuhvataju **dominaciju** i **eksploataciju** pojedinaca, grupa, klasa i zajednica u društvu. Dominacija institucionalizuje ekonomsku, socijalnu, psihološku i kulturnu eksploataciju radi uspostavljanja privilegovanih uslova i života za određene klase i grupe. Dominacija i eksploatacija

se često iniciraju nasiljem, da bi se zatim održavale socijalizacijom, ideologijom i indoktrinacijom. Vremenom, i uz ustanovljene mehanizme socijalne kontrole, dolazi do internalizacije perspektive i kulture dominantne grupe, odnosno do usvajanja statusa potčinjenosti od strane pojedinaca i grupa. Na ovaj način se održavaju i stabilizuju društvene hijerarhije i odnosi društvene nejednakosti.

RASIZAM

Rasizam je politička ideologija i svakodnevna praksa koja se zasniva na ideji o rasnoj nejednakosti, odnosno koja zagovara društvenu dominaciju ljudi jedne boje kože ili etniciteta nad ljudi druge boje kože ili etniciteta. Rasizam označava stav prema kojem neke od „rasa“ imaju superiorne karakteristike u odnosu na druge – one su pametnije, sposobnije, moralnije, više vrede itd. To je ideologija koja se temelji na pogrešnim i nenaučnim idejama o rasnim razlikama među pojedincima kao rezultatima ljudske biologije ili nasleđa. Rasizam je fenomen koji je doprineo nebrojenim rasno motivisanim zločinima, kao što su zločini pod okriljem nacizma, kolonijalizma, trgovine robljem itd. U pitanju je ideja koja je naučno neistinita, društveno nepravedna i opasna, kao i moralno neodrživa. Ipak, rasna diskriminacija je prevalentna i gotovo sveprisutna i u savremenom svetu ima brojne prikrivene i otvorene forme.

Strukturni ili **institucionalni rasizam** je fenomen koji je prisutan u društvenim i političkim institucijama kao što su škole, bolnice, sudovi, fakulteti, ministarstva, centri za socijalni rad. U pitanju je pojava da se ljudi različite boje kože na institucionalan ili sistemski način diskriminišu, razdvajaju i degradiraju formalnim zakonima ili (danas češće) neformalnim normama, pravilima i načinima ponašanja. Institucionalni rasizam se ogleda u procesima, stavovima i ponašanjima koji vode diskriminaciji na osnovu svesnih ili nesvesnih predrasuda, neznanja, nepromišljenosti i rasističkih stereotipa koji stavljaju osobu u nepovoljan položaj.

Kulturni rasizam označava ideju da su određene kulture (a ne rase), tj. kulturni obrasci, sistemi vrednosti ili kulturne tradicije superiorniji od nekih drugih. Ova forma rasizma najčešće počiva na

stereotipima o određenim kulturnim ili etničkim grupama, ali može se naći i među ljubiteljima masovne, odnosno popularne kulture.

SEKSIZAM I MIZOGINIJA

Seksizam predstavlja diskriminaciju, stereotipe i predrasude u odnosu na pol ili rod neke osobe. Iako se može odnositi na bilo koji pol ili rod, češće pogađa žene. Nalik na rasizam, u pitanju je stav prema kojem je jedan (muški) pol društveno značajniji, vredniji, inteligentniji, snažniji, sposobniji itd. od drugog (ženskog) pola. Seksizam obično počiva na **rodnim stereotipima**, na stereotipnim uverenjima o karakteristikama i (prikladnom) ponašanju muškaraca i žena. Kulturni obrasci većine društava na svetu impliciraju da su muškarci društveno relevantniji i kompetentniji pol od žena, a **institucionalni ili strukturni seksizam** se može primetiti i u jeziku, u obrazovanju, ekonomiji, politici i mnogim drugim oblastima u kojima su žene diskriminirane.

Cisseksizam je oblik seksizma koji se zasniva na izražavanju polnog i rodnog identiteta i označava diskriminaciju pojedinaca koji sebe predstavljaju ili se identifikuju sa polom ili rodnom koji je drugačiji od onog koji im je pripisan prilikom rođenja, uz istovremeno privilegovanje osoba koje sebe predstavljaju ili se identifikuju sa polom ili rodnom koji im je pripisan prilikom rođenja.

Mizoginija predstavlja mržnju i prezir prema ženama i u bliskoj je vezi sa seksizmom, a počiva na rodnim stereotipima i predrasudama, na stavu da su žene u društvenom, kulturnom, političkom, emocionalnom, intelektualnom itd. smislu inferiornije od muškaraca (mržnja prema muškarcima naziva se mizandrija). Seksizam i mizoginija mogu dovesti do opravdanja činova seksualnog zlostavljanja, silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja.

STEREOTIPI I PREDRASUDE

Stereotipi i predrasude su sredstva za održavanje negativne diskriminacije i nejednakosti u društvu. Imati stereotipe znači sma-

trati da će se svi pripadnici određene grupe ponašati na isti način ili imati iste osobine za koje se veruje da ih imaju. Imati predrasude znači imati stav, mišljenje ili procenu koji nisu zasnovani na činjenicama, poznavanju stvari ili ozbiljnom promišljanju. Uzroci predrasuda su neznanje, moć, ranjivost, strah, vaspitanje i konformizam, ali i neke urođene karakteristike ljudskog uma (sklonost grupisanju i pojednostavljivanju, odbacivanje „autsajdera”, razne logičke greške i pristrasnosti). Poseban društveni problem predstavljaju **negativne predrasude**, kao verovanje i mišljenje koje je zasnovano na negativnim stavovima o određenim etničkim, rasnim, društvenim, verskim ili seksualnim grupama, odnosno na stereotipima da su svi pripadnici ovih grupa međusobno identični.

STIGMATIZACIJA

Stigmatizacija jeste praksa pripisivanja „stigme“, „belega“ ili „žiga“ ili ekstremnog neslaganja sa određenom osobom ili grupom na osnovu njenih percipiranih društvenih karakteristika. Najčešće se stigmatizuju osobe sa fizičkim i mentalnim deformitetima, bolestima ili „nedostacima“ (invaliditet, gluvoneme i HIV pozitivne osobe, ali i osobe sa uočljivim ožiljcima, gojazne osobe itd.) i osobe sa „nedostacima“ u karakteru (duševno oboleli, počinioci krivičnih dela, osobe obolele od bolesti zavisnosti, politički radikali), a nekad i pripadnici određenih rasa, nacija, religija itd. Stigma se najčešće pripisuje pojedincima čiji se izgled, identitet ili ponašanje upadljivo razlikuju od dominantnih kulturnih normi.

Kako nastaje promena?

DRUŠTVENA INTEGRACIJA

Društvena integracija je stanje i proces u kojem su svi članovi društva relativno ravnopravno integrisani i uključeni u funkcionisanje društva ili kulture. Ova pojava se razlikuje od (prinudne) asimilaci-

je, a suprotna je **društvenoj izolaciji**. Ona obuhvata i uključenost ili **inkluziju** različitih pojedinaca, grupa i kultura u različite društvene procese. Društva sa visokim nivoom društvene integracije odlikuje međusobna tolerancija, miroljubiva koegzistencija, saradnja i društvena kohezija. Putem društvene integracije članovi manjinskih grupa ili kultura ostvaruju svoja prava na obrazovanje, rad, političku participaciju, itd. Dok društvena integracija označava prilagođavanje pojedinca društvu, **društvena inkluzija** u komplementarnom smislu označava prilagođavanje društva pojedincu.

DRUŠTVENA INKLUZIJA

Društvena ili socijalna inkluzija (uključivanje) označava proces koji obezbeđuje da oni kojima pretila opasnost od siromaštva i socijalnog isključivanja (ekskluzije) steknu mogućnosti i resurse koji su im neophodni da bi u punoj meri mogli da učestvuju u društvenom životu, te da uživaju standard života i dobrobit koji se smatraju uobičajenima u društvu u kome žive. Obuhvata i veću participaciju u odlukama koje ih se tiču i bolji pristup osnovnim pravima. Društvo koje je socijalno inkluzivno je ono društvo u kome ljudi imaju doživljaj da su uvaženi, da se njihove razlike poštuju, da su njihove osnovne potrebe zadovoljene, i da mogu da žive dostojanstveno, bez uklapanja i prilagođavanja većini. Inkluzija podrazumeva aktivno uključivanje pojedinaca i grupa u društveni život zajednice na svim nivoima, čime se oni potvrđuju kao neodvojivi i ravnopravni deo društvene stvarnosti. **Aktivna inkluzija** označava politike i prakse u osposobljavanju svih pripadnika društva, posebno onih koji su najugroženiji i kojima pretila opasnost od socijalnog isključivanja za puno učešće u društvu. Podrška obuhvata adekvatnu novčanu pomoć, pomoć u nalaženju posla, inkluzivno tržište rada, pristup kvalitetnim uslugama i punu participaciju u društvenom (političkom, ekonomskom, obrazovnom, kulturnom itd.) životu.

DRUŠTVENA KOHEZIJA

Društvena ili grupna kohezija (povezanost) označava stanje u kojem postoje značajne veze između pripadnika određene grupe ili

pripadnika šireg društva. Obično se govori o većoj ili manjoj društvenoj koheziji među pripadnicima određenog susedstva, odeljenja u školi, zaposlenih u kompaniji, članova sportskog tima, zatim među pripadnicima određene vojne jedinice itd. Može se govoriti i o društvenoj koheziji u širem smislu, na nivou kulture ili kultura. Pojedinci koji su razvili doživljaj društvene kohezije su istovremeno skloni(ji) međusobnoj saradnji, izvršavanju zadataka, kao i pozitivnim emocijama. Zato je značajna izgradnja veza ili osnaživanje društvene kohezije pripadnika manjinskih kultura sa većinskom ili dominantnom kulturom, i obrnuto.

INTERKULTURALIZAM I MULTIKULTURALIZAM

Interkulturalizam je perspektiva koja označava korisnu ili plodnu društvenu razmenu između kultura. Označava praksu u kojoj kulture uče jedne o drugima i jedne od drugih, prepliću se i dopunjuju na razne kreativne načine. **Multikulturalizam** predstavlja prvi korak ka interkulturalizmu koji označava i dijalog i aktivno učenje, a ne samo pasivno prihvatanje multikulturalizma kao činjenice ili datosti. Multikulturalizam može da odvede u segregaciju ili izolovanje različitih kultura, odnosno u naglašavanje kulturnih razlika umesto sličnosti i međusobnog prihvatanja. Interkulturalizam ohrabruje kritički dijalog i prožimanje kultura, društvo u kojem pojedinci i grupe nisu samo kulturno senzitivni prema različitim (manjinskim) kulturama, već građane koji su aktivni, angažovani i obogaćeni iskustvom stupanja u interakciju sa drugim kulturama i učenja od njih. Interkulturalizam ohrabruje kulturni dijalog i društvenu integraciju različitih kultura na temelju njihovih međusobnih sličnosti ili **kulturnih univerzalija**.

Interkulturalno učenje je aktivno i proživljeno iskustvo dejstvovanja u nepoznatom kulturnom okruženju, i prihvatanja određenih kulturnih obrazaca kao korisnih i vrednih. Pojam blizak pojmu interkulturalnog učenja je **transkulturalizam** koji označava prevazilaženje tradicionalnih kultura. Za razliku od multikulturalizma (zasnovanog na mnogim odvojenim kulturnim identitetima), transkulturalizam zagovara napuštanje granica sopstvenog identiteta i kulture.

JEDNAKE MOGUĆNOSTI

Pojam **jednakih mogućnosti** je pojam koji označava politiku, principe i mere koje se sprovode da bi se svim članovima društva omogućila ravnopravnost u svim oblastima života. Podrazumevaju i postojanje mera koje su nazvane **pozitivnom diskriminacijom** ili **afirmativnom akcijom**. U pitanju je razvoj mera i pravila o načinima na koji se tretiraju osobe koje su marginalizovane i diskriminisane ili im pak pretila opasnost da budu marginalizovane. Osnovno polazište je stav da su određene kulturne i društvene manjine u startu diskriminisane ili marginalizovane, zbog čega je neophodno uvođenje podsticajnih, „pozitivnih“ i „afirmativnih“ mera koje bi ovim populacijama otvorile ili stvorile jednake šanse i mogućnosti kakve imaju i pripadnici dominantne kulture.

KROSKULTURNI PRISTUP I KROSKULTURNA KOMUNIKACIJA

Kroskulturni pristup označava nameru ili sklonost da se različitim fenomenima ili društvenoj stvarnosti u celini pristupa iz ugla nekoliko različitih kultura, a ne samo jedne (najčešće, kulture Zapada). Naglašava kreativnu interakciju ili razmenu između različitih kultura koja prevazilazi granice jedne kulture (npr kulture naučnika, istraživača i sl). Kroskulturni pristup je neophodno usvojiti u radu koji podrazumeva kontakt sa drugim kulturama, kako bi se prevazišlo razumevanje potreba, ponašanja i uverenja isključivo iz perspektive sopstvene (ili većinske, dominantne) kulture.

Kroskulturna komunikacija znači primenu kroskulturnog pristupa na domen komunikacije, gde se u susretu sa drugim kulturama uvažavaju kulturna pravila i norme komunikacije druge kulture (kada se govori, šta se govori, neverbalna komunikacija, kakva je intonacija, jačina tona, pauze u govoru itd.) i učenje od tih kultura kako bi komunikacija bila uspešna.

KULTURNA DIFUZIJA

Kulturna difuzija označava širenje kulture iz jedne oblasti u drugu, a posebno specifičnih aspekata kulture kao što su jezik, ideje, tehnologija itd. Nije nužno da svaka posebna populacija (pleme ili nacija) sama dolazi do elemenata sopstvene kulture i sopstvenih kulturnih izuma. S obzirom na kulturne kontakte i sredstva komunikacije, kulturni izumi sa jednog mesta putuju na drugo, tako da one populacije koje žive na komunikacijskim raskršćima mogu vrlo brzo da napreduju ako dobijaju izume sa raznih izvora. Kulturna difuzija je dobro istražen fenomen, npr. praksa poljoprivrede se zahvaljujući kulturnoj difuziji proširila sa Bliskog istoka po celoj Evropi i Aziji. Na sličan način je moguće posmatrati i širenje upotrebe automobila ili poslovnih odela, ali i engleskog jezika u 20. veku.

KULTURNA IMERZIJA (STAPANJE)

Kulturna imerzija, „kulturno stapanje“ ili „uranjanje“ označava proces društvene integracije, aktivne participacije i učenja o drugoj kulturi na neposredan način. U pitanju je i doslovno „uranjanje“ u druge zajednice, interakcija sa lokalnim stanovništvom, kao i razumevanje načina na koji drugi ljudi žive i shvataju svet oko sebe. O kulturnoj imerziji se često govori u kontekstu turističkih putovanja ili studiranja u inostranstvu, gde se pojedinci podstiču na kulturnu imerziju, odnosno na aktivno učenje o drugim kulturama (ishrana u lokalnim restoranima, odlazak u lokalne kafane, razgovor sa ljudima na ulici ili u prevozu itd.). Kulturna imerzija može da se odnosi i na prakse upoznavanja ili „uranjanja“ u kulture u sopstvenom društvu, poput učenja jezika sredine, participacije u festivalima i drugim kulturnim sadržajima manjinskih kultura i tome slično.

KULTURNA KOMPETENTNOST

Kulturna kompetentnost obuhvata skup znanja, stavova, veština, ponašanja i sposobnosti za efikasno stupanje u interakciju i komunikaciju sa ljudima koji dolaze iz različitih kultura. Kulturne kompetencije obuhvataju i sposobnost uspešne interakcije ne samo sa

ljudima različite etničke pripadnosti ili veroispovesti, već i sa ljudima različitog socioekonomskog statusa (posebno siromašnima), seksualnog opredeljenja (posebno seksualnim manjinama) itd. Kulturne kompetencije obuhvataju razumevanje i prihvatanje razlika u široko shvaćenoj kulturi – razlike u ponašanju, načinu mišljenja, pretpostavkama i vrednostima u kulturno mešovitim okruženjima. Podrazumevaju napuštanje obrazaca mišljenja i ponašanja prema kojima je sopstvena (ili dominantna i većinska) kultura ona koja je „prirodna“, „ispravna“, „dobra“ ili „normalna“ (a posebno „superiorna“) u odnosu na druge. Prvi korak u kulturnoj kompetentnosti je refleksivno razumevanje sopstvenih kulturnih vrednosti i kulturnih pretpostavki na kojima počiva sopstveno ponašanje.

Kulturna kompetentnost obuhvata kompetencije koje se tiču znanja, veština i sposobnosti za razumevanje kulturnih obrazaca manjina, a posebno izazova i problema sa kojima se ove manjine suočavaju. Osnovne elemente kulturno kompetentnog ponašanja čine: vrednovanje kulturnog diverziteta, kulturnu svesnost, znanje o sopstvenoj i drugim kulturama, kao i spremnost za učenje o njima. Posredi je sposobnost pojedinca da razume i da poštuje vrednosti druge kulture, kao i da deluje u skladu sa tim razumevanjem i poštovanjem, bez nametanja sopstvenih kulturnih vrednosti i perspektiva. Kulturna kompetentnost je od izuzetnog značaja u oblastima kao što su obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, ali i u kontekstu života u multikulturnom okruženju u celini. Kulturno kompetentna praksa predstavlja primenu kulturne kompetentnosti ili kulturnih kompetencija u sopstvenoj profesionalnoj praksi.

KULTURNO KOMPETENTNA PRAKSA U SOCIJALNOM RADU

Kulturno kompetentna praksa u socijalnom radu je sposobnost sistema, službi i profesionalaca da na delotvoran i uvažavajući način pruže usluge ljudima različitih kultura, klasa, rasa, etniciteta, religijskog ili seksualnog opredeljenja, na način koji prepoznaje, podstiče i uvažava vrednost pojednaca, porodica, i zajednica, štiti i čuva njihovo dostojanstvo. Podrazumeva upotrebu znanja i **kulturne sves-**

nosti u kreiranju intervencija koje podržavaju produktivne aspekte klijentovog funkcionisanja u odgovarajućem kulturnom kontekstu, i pružanje usluga koje se sa stanovišta korisnika iz različitih kulturnih grupa smatraju adekvatnim načinom zadovoljavanja potreba i rešavanja problema.

Specifične **metode** koje se koriste u okviru kulturno kompetentne prakse su etnografski intervju, kulturogram i kulturni genogram. **Etnografski intervju** prikuplja informacije koje opisuju uticaj kulture na način života, običaje, ponašanja i očekivanja određene porodice ili pojedinca. Upotreba ove metodologije intervjuisanja podrazumeva otvorenost za druge kulture i izgrađen odnos prema vlastitoj, napuštanje unapred usvojenih predrasuda, stereotipa, vrednosnih sudova i interpretacija. Socijalni radnik je ovde prvenstveno "učenik", a potom "pomagač". **Kulturogram** je sredstvo za vizuelnu prezentaciju i pomoć za istraživanje uticaja kulture na različite aspekte života deteta i porodice. Kombinuje elemente eko-mape i genograma, mapirajući odnose članova porodice sa okruženjem na način na koji se to čini kroz eko-mapu. **Kulturni genogram** u proceni porodice istražuje njena aktuelna i transgeneracijska kulturna uverenja i prakse.

Kulturno kompetentan socijalni radnik ima sposobnost da svoje profesionalne zadatke obavlja u skladu sa očekivanjima koja pripadnici različitih kultura prepoznaju kao odgovarajuće načine pružanja pomoći. To obuhvata razvoj veština i znanja za usvajanje multikulturnih i interkulturnih perspektiva, radi razumevanja sličnosti i razlika među kulturama u društvu. Intervencije nastoje da podstiču delovanja koja su u skladu sa vrednostima određene kulture, te je važno prepoznati način na koji ove vrednosti utiču na ponašanje korisnika.

KULTURNO KOMPETENTNA ORGANIZACIJA

Kulturno kompetentna organizacija je ona koja aktivno stvara i preispituje politike i prakse koje omogućavaju da usluge budu u najvećoj meri dostupne različitim populacijama, i koja obezbeđuje

je odgovarajuće i delotvorne usluge u kroskulturnim situacijama. Ovakva organizacija na delotvoran način zastupa razvoj novih teorija, prakse, politika i organizacionih struktura koje su responzivnije na različite grupe.

KULTURNA SENZITIVNOST

Kulturna senzitivnost (ili **kroskulturna senzitivnost**) označava toleranciju, poštovanje ili osetljivost prema kulturnim normama i pravilima drugih kultura. Podrazumeva skup znanja i veština putem kojih se ostvaruje razumevanje i učenje o kulturama koje su različite od sopstvene ili većinske kulture. U susretu sa pripadnicima drugih kultura, ljudi imaju sklonost da sopstvene vrednosti, norme ponašanja ili običaje smatraju za „vrednije“, „ispravnije“ ili „normalnije“ nego neke druge. Kulturna senzitivnost predstavlja odbacivanje ovakvih sklonosti u korist dubljeg razumevanja, poštovanja, saosećanja i prihvatanja drugih i drugačijih, bez implicitnog ili eksplicitnog nametanja vrednosti i normi sopstvene kulture. U praksi socijalnog rada i socijalne zaštite, kulturna senzitivnost, pored razumevanja vrednosti kulture u oblikovanju identiteta i doživljavanja intervencija socijalnih službi, obuhvata i nedvosmisleno razumevanje zakonskih, stručnih i moralnih odgovornosti profesionalaca u zaštiti ugrožene dece i odraslih.

KULTURNA SVESNOST

Kulturna svesnost je pojam koji označava svest o sopstvenim kulturnim vrednostima, verovanjima i percepcijama na kojima počiva naše ponašanje i razumevanje razlika i sličnosti između sopstvene kulture i drugih kultura. U pitanju je svest određene osobe o tome zašto se ponaša na određen način, zašto ima određene stavove i uverenja, posmatra svet ili reaguje na određeni način. Bez svesti o sopstvenoj kulturi, nije moguće steći stavove, veštine i znanja koja su u vezi sa kulturnom kompetentnošću. Kulturno svesne osobe znaju kako ljudi stiču svoju kulturu, kao i to koliko je kultura važna u razvoju identiteta, načina života, verovanja i ponašanja. Kulturna svesnost i kulturna samosvest obezbeđuju znanje o načinima na koje

kultura oblikuje percepcije, što vodi većoj **kulturnoj senzitivnosti** i toleranciji prema **kulturnim razlikama** (**diverzitetu**).

KULTURNE UNIVERZALIJE

Kulturne univerzalije označavaju karakteristike koje su zajedničke svim kulturama, za razliku od **kulturnog relativizma**, koji ukazuje na nepomirljive razlike među osobama koje pripadaju različitim kulturama. Kulturne univerzalije povezuju ljude u svim kulturama, što može biti osnova za **društvenu koheziju** i **društvenu integraciju**. Danas se govori o više stotina kulturnih univerzalija, među kojima su imenice, glagoli, kultura, muzika, brak, mitovi, kovanje, ples, igra, ponos, tabui, podela rada, medicina, verovanja u vezi sa bolestima, staranje o deci, klasifikacije (srodstva, flore, faune, boja, delova tela itd.), dečji strah od stranaca i glasnih zvukova, lična imena, empatija, obećanja, snovi i njihovo tumačenje, vlasništvo, zavist, pravila lepog ponašanja, higijena, magija, deljenje hrane, planiranje budućnosti, seksualna ljubomora, kooperacija, seksualni odnosi u privatnosti, trgovina, alati, oružja, davanje darova, stid, neodobravanje škrtosti, društvena struktura, trač i interesovanje za seksualnost, golicanje, frizure, šale i vicevi i mnoge druge.

KULTURNI KAPITAL

Kulturni kapital se odnosi na znanje, obrazovanje, jezik, način govora, oblačenje, izgled itd., pojedinca. Svojoj deci roditelji najčešće obezbeđuju određeni kulturni kapital, prenoseći stavove i znanja koja su im neophodna da bi uspela u društvu. U pitanju su svi oblici znanja, veština i obrazovanja koje neka osoba poseduje i na osnovu kojih može da ostvari određen društveni status. Radi se o nefinansijskoj, kulturnoj i intelektualnoj imovini pojedinca. Sopstveni kulturni kapital pojedinac može da pretvori u finansijski kapital, što se najčešće ostvaruje putem obrazovanja, ali i na mnoge druge načine.

MULTIKULTURALIZAM

Multikulturalizam je politički pokret, ideologija ili socijalno-politička praksa koja sugerira i prepoznaje da se društvo sastoji od različitih kulturnih grupa koje imaju ili treba da imaju isti društveni status. Multikulturalizam kritikuje prakse odbacivanja **kulturnih razlika** i verovanje u superiornost dominantne kulture u nekom društvu, a označava prihvatanje, poštovanje i svojevrsnu „proslavu“ kulturnih razlika među ljudima. Multikulturalizam je i građansko i ljudsko pravo kulturnih grupa koje je ukorenjeno u ljudskom dostojanstvu i verovanju u fundamentalnu jednakost različitih kultura, odnosno u prihvatanju **kulturnog diverziteta** i **kulturnog relativizma**. Obično počiva na prihvatanju i ohrabivanju pluralnosti jezika, običaja, tradicija, normi, veština, perspektiva, životnih stilova i pogleda na svet u nekom društvu. Multikulturalizam insistira na tome da manjinske društvene grupe i zajednice ne moraju da odustanu od svog identiteta ili da se asimiluju u skladu sa većinskim normama i pravilima ponašanja. Obuhvata i kulturne razlike koje se tiču rase, etniciteta, verske pripadnosti, veština i sposobnosti, roda, seksualnosti, ekonomskog i društvenog položaja itd.

U užem smislu, multikulturalizam je društveni i politički pokret čiji je cilj da prepozna i afirmira različita etnička, verska i rasna porekla pripadnika određenog društva, odnosno pravo individua da zadrže svoju kulturu paralelno sa ravnopravnim učešćem u društvu u kome žive. Odnosi na prihvatanje, poštovanje i promociju mnogih kultura u okviru jednog društva, ali i u okviru različitih organizacionih jedinica poput škola, kompanija, susedstva, gradova itd. Termin može da se odnosi i na pojedince koje karakteriše više od jednog kulturnog identiteta. U političkom kontekstu, obično se odnosi na zagovaranje ravnopravnog statusa za različite etničke i religijske grupe, odnosno na suprotstavljanje praksi **asimilacije** kulture.

MULTIKULTURNA PRAKSA SOCIJALNOG RADA

Multikulturalna praksa socijalnog rada je istovremeno i specifična pomagачka uloga i svojevrsan proces koji praktikuje intervencije i

određuje njihove ciljeve u skladu sa životnim iskustvom i kulturnim vrednostima korisnika. Ovakva praksa prepoznaje da klijentov identitet ili identiteti obuhvataju individualne, grupne i univerzalne dimenzije. Ona zastupa korišćenje kulturno univerzalnih i kulturno specifičnih strategija i uloga u pomagačkom procesu, i balansira između važnosti individualizma i kolektivismu u proceni, planiranju, pružanju usluga i rešavanju problema korisnika i klijenata.

VREDNOSTI

Koncept ili pojam **vrednosti**, posebno **kulturnih vrednosti**, govori o tome čemu ljudi treba da teže i kako da se ponašaju. Vrednosti se mogu okarakterisati i kao ideal kome pojedinci, organizacije, institucije ili celo društvo teže, ideal koji može da usmeri čitavo njihovo ponašanje i sve akcije koje preduzimaju. Vrednosti su povezane sa potrebama i deo su motivacionog ciklusa, kada predstavljaju ciljeve čije ostvarenje dovodi do zadovoljenja potreba. Pojam vrednosti se koristi i za pojašnjenje termina životnih ciljeva i interesnih orijentacija. Postoje i određenja koja se odnose na preferencije, poželjnost određenih objekata, situacija, ponašanja – doživljavanje nečega kao dobrog ili lošeg, ispravnog ili neispravnog, poželjnog ili nepoželjnog. Vrednosti interpretiraju ponašanje i stanje kome treba težiti. Na primer, pojedinac ne nastoji da „postigne“ vrednost pravednosti, već je „pravednost“ ona koja usmerava njegovo ponašanje. Vrednosti određuju koji oblici ponašanja imaju za pojedinca u određenoj situaciji pozitivan, a koji negativan predznak.

U **socijalnom radu**, vrednosti su konstitutivni deo profesije uz znanja, metode i veštine, i element koji ih povezuje u skladnu celinu. Vrednosti nisu konkretni ciljeve prakse, već su kriterijumi po kojima se ciljevi biraju, i predstavljaju aktuelni ili potencijalni emocionalni pokretač za praksu socijalnog rada. Prema Kodeksu profesionalne etike stručnih radnika socijalne zaštite u Srbiji, osnovne vrednosti socijalne zaštite koje se operacionalizuju u principe etičke prakse su **poštovanje ljudskih prava** (promovisanje dostojanstva i dobrobiti, samoopredeljenje, participacija, celoviti tretman i razvoj snaga), **socijalna pravda** (suprotstavljanje diskriminaciji, uvažavanje

različitosti, raspodela i razvoj resursa, suprotstavljanje nepravednim politikama i praksama i sl) i **profesionalni integritet** (časnost, pouzdanost, zasnovano misljenje, održavanje profesionalnih granica, celozivotno učenje i usavršavanje itd).

Literatura

- Abercrombie, N., S. Hill and B. S. Turner (eds.) (2006). *The Penguin Dictionary of Sociology*. Fifth Edition. London: Penguin Books.
- Borgatta, E. F. and R. J. V. Montgomery (eds.) (2000). *Encyclopedia of Sociology*. Second Edition. New York: Macmillan Reference.
- Boudon, R. and F. Bourricaud (eds.) (1989). *A Critical Dictionary of Sociology*. Second Edition. London: Routledge.
- Bruce, S. and S. Yearley (2006). *The SAGE Dictionary of Sociology*. London and Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Congress, E. (1994). The use of culturagrams to assess and empower culturally diverse families. *Families in Society*, 75(9), 531–540.
- Congress, E. and Kung, W. (2005). Using the Culturagram to Assess and Empower Culturally Diverse Families, in E. P. Congress and M. J. Gonzales (eds) *Multicultural Perspectives In Social Work Practice with Families*, 3rd edition 1-20
- Council of European Union (2004). Joint report by the Commission and the Council on social inclusion, 7101/04, Brussels. http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf, pristupljeno 28.05.2016.

-
- Feng, A., M. Byram and M. Fleming (eds.) (2009). *Becoming Interculturally Competent through Education and Training*. Bristol: Multilingual Matters.
- Giddens, A. (2009). *Sociology*. Sixth Edition. London: Polity.
- Hardy, K. V. And Lasloffy (1995). The cultural genogram: key to training culturally competent family therapists. *Journal of Marital and Family Therapy*, 21, 3: 227-237.
- Milosavljević, M. i Jugović, A. (2009). *Izvan granice društva: Savremeno društvo i marginalizovane grupe*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Moore, C. J. (2004). *In Other Words: A Language Lover's Guide to the Most Intriguing Words Around the World*. New York: Levinger Press.
- Ritzer, G. (ed.) (2005). *Encyclopedia of Social Theory*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Ritzer, G. (ed.) (2007). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Scott, J. (ed.) (2006). *Sociology: The Key Concepts*. London and New York: Routledge.
- Sue D. W. (2006). *Multicultural Social Work Practice*, Hoboken. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas (2015). *Vodič kroz ideologije II*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija.
- Škorić, M., A. Kišjuhas i J. Škorić (2015). Značaj kulturne kompetentnosti za socijalni rad. *Godišnjak Filozofskog fakulteta* 40: 189-207.
-

Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju – izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Beograd, Save the children UK, Centar za prava deteta.

Žegarac, N. i Džamonja Ignjatović, T. (2010). *Instrumenti procene u socijalnoj zaštiti – upitnici, skale i tehnike*. (Assessment Instruments in Social Welfare – Questioniers, Scales and Techics). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

„у најбољем
интересу детета“